

מבוא

אבינועם רוזנק ונפתלי רוטנברג

חמישים שנות פעילותו של הרב יוסף דוב סולובייצ'יק כאחד ממנהיגיה של היהדות האורתודוקסית המודרנית בארצות הברית חופפות לשנות התגבשות הזהות והיצירה התרבותית של יהדות זו, ולתקופה שבה שורטטו גבולות ההשתייכות הקהילתית. ניתן לראות תהליך זה כמתגבש סביב שלושה שלבים הקשורים לתהליכים חברתיים ותרבותיים שעברו על המהגרים ממזרח אירופה לארצות הברית. שלב הקונפליקט נוצר מתחילתו של מפגש המהגרים מאירופה עם העולם החדש. שלב זה מאופיין בניסיון – של היחיד ושל הקהילה – לשמר את הזהות היהודית האירופית, ובעיקר המזרח-אירופית. שלב ההשלמה, שבא בעקבותיו, מאופיין בשילוב של מרכיבי זהות ותרבות משם ומכאן. בשלב זה ניצבו הקהילות בפני דילמות קשות הקשורות לדרך עיצוב אופיין ומנהיגיהן, והן נדרשו להכרעות שיקבעו את פני יהדות ארצות הברית לדורות. בד בבד נאלץ היחיד להגדיר לעצמו את זהותו, ולהכריע בשאלה 'מי אני?'. בשלב זה המהגר עדיין איננו חש כאמריקאי אבל הוא יודע שכאן הוא נשאר, פה תתעצב תרבותו, ויותר מזה תרבות ילדיו. יהודי זה נדרש להכריע האם להיעלם בכור ההיתוך האמריקאי או להשתייך לקהילה. הכרעתו תבוא על ביטויה בשלב השלישי, הוא שלב ההשתייכות. שלב זה מופיע עם התגבשות הזהות הקהילתית, ובמקביל נוצרת גם זהות מקומית. בשלב זה היהודי חש עצמו 'שייך' ואמריקאי, ובד בבד הוא שייך לקהילה היוצרת – בהקשר של סולובייצ'יק ובהקשר של נאמני הקהילה האורתודוקסית – 'אורתודוקסיה מודרנית אמריקאית'. קהילה זו נדרשה להגדרת הגבולות וההשפעות ההדדיות מול קבוצות זהות אחרות (יהודיות ולא-יהודיות) מימין ומשמאל.

ניתן לעקוב אחר פעילותו של הרב סולובייצ'יק והאתגרים שעמדו מולו לאור השלבים השונים בתהליך השתלבותם של המהגרים מאירופה בארצם החדשה. לא הרי פעילותו הציבורית ועבודתו האינטלקטואלית כרב, הוגה ומורה נוכח בעיותיהם של יהודים הנמצאים בשלב הקונפליקט כהרי תגובותיו נוכח יהודים המצויים בשלב ההשלמה וההשתלבות.

חלפו כשלושה עשורים מאז חדל סולובייצ'יק להיות פעיל באופן אישי

במסגרות הקהילה היהודית בארצות הברית. זמן זה פותח בפנינו הזדמנות לבחון מתוך ריחוקימה את דמותו והשפעתו, ובהקשר זה לעסוק בכמה שאלות יסוד. איזה משקל היה לרב סולובייצ'יק בתהליכים ובהתפתחויות שהתרחשו בקהילה היהודית? האומנם היה מתווה ומפלס דרך לאורתודוקסיה מודרנית במפגש בין המהגרים לעולם החדש? האם האורתודוקסיה המודרנית הייתה קבוצת הזהות היחידה שיכלה לקבלו? עד לאן חרגו גבולות השפעתו כגדול בתורה וכהוגה דעות? מה הופך מנהיג הפועל בתוך קבוצה בעלת זהות תרבותית מוגדרת לאחד המנהיגים וההוגים החשובים בעם ישראל במאה העשרים – והאם הגדרה זו חלה על הרב סולובייצ'יק?

בחינתן של שאלות אלו, וכמוה חקר השפעתו החינוכית, התרבותית והדתית, היא משימה מרתקת ורבת פנים העשויה להוביל את מבצעה בדרכים יצירתיות ומגוונות, ויש בה אף ניחוח חדש ומרענן החורג ממחקרים אחרים שכבר נעשו סביב אישיותו וכתביו של הרב סולובייצ'יק.¹ התשובות לשאלות דלעיל מורכבות, ובירורן כרוך במחקר נרחב ומחייב שימוש בדיסציפלינות שונות. לעומת זאת עבור אנשים רבים באורתודוקסיה המודרנית שאלות אלה אינן מורכבות כלל, והתשובות להן ברורות מאליהן. ממילא נמצא שהדיון האקדמי בשאלות אלה טעון ברגשות עמוקים הנשענים על אמונות ואידאולוגיות שונות ולעיתים מנוגדות, ומצב זה הופך את השיח למעניין במיוחד.

הרב סולובייצ'יק היה, כאמור, אחד ממנהיגיה הנערצים של האורתודוקסיה המודרנית בארצות הברית בשנות התגבשותה. יוצרה של שפה מטה-הלכתית המהווה תשתית תאולוגית ואידאולוגית לקהילות ובתי מדרש; פילוסוף, מחנך ומרביץ תורה לרבים. יש הרואים בו מנהיג ואף מעצב של זרם ביהדות מבחינה תאולוגית, הלכתית וחינוכית. הוא נחשב למי שתרם לביסוס השלמתה של האורתודוקסיה עם המודרנה והמדע תוך ניסיון לקבוע את גבולותיו של קשר זה. הדיון על קביעת הגבולות, גם עבור היחיד, נעשה בדרך כלל בהקשרים קהילתיים. קביעת גבולות הקהילה לא רק משפיעה על מי שבתוכה, אלא גם מקרינה על מי שנותר 'בחוץ' (יהודי זרמים אחרים ובני דתות אחרות). ההתעניינות במשנתו חרגה ממסגרת האורתודוקסיה המודרנית בארצות הברית, והגיעה גם אל חוגים הנמצאים מחוץ לגבולות קהילתו מימין ומשמאל. את תלמידיו אפשר למצוא בכמה ממחוזות הרוח והעשייה של העולם היהודי והכללי: בחינוך, ברבנות, בישיבות ובעולמות המדע והמחקר האקדמי, הכלכלה והעסקים. מתיאוריהם של ממישיכי דרכו במקומותיהם השונים עולים פרצופים שונים של אישיותו. הצד

1 ראו לדוגמה את שני הקבצים על אודותיו: ש' ישראלי, נ' לאם וי' רפאל (עורכים), ספר היוכל לכבוד הרב יוסף דב סולובייצ'יק, ירושלים וניו יורק 1984; א' שגיא (עורך), אמונה בזמנים משתנים, ירושלים תשנ"ז.

השווה שבכולם הוא תפיסתו כגאון, הכמיהה למנהיגותו הכריזמטית והשותפות בעולם המושגים שהטמיע בתלמידיו.

במסגרת זו נבקש להתחקות אחר מושגי יסוד אלו והנושאים המרכזיים שבהם עסק סולובייצ'יק, ולבחון מה ההשלכות הרוחניות, התרבותיות והחברתיות המגולמות בהם. בד בבד נבקש להצביע על סוג השאלות שיכולות להתעורר מהתבוננות ביקורתית, ולראות בשאלות אלה מצע למחקר שפריו מופיע בקובץ זה והזמנה למחקר שעתיד להיעשות בשנים הבאות.

סולובייצ'יק טבע מושגי יסוד הנחשבים מושגים מעצבים במחשבה היהודית המודרנית, כמו ברית גורל וברית ייעוד;² איש האמונה וקהילת האמונה, המורכבים מהדיאלקטיקה שבין אדם הראשון מכאן ואדם השני מכאן;³ איש ההלכה, הנמצא בתווך בין איש הדעת לבין איש הדת.⁴ סולובייצ'יק הוסיף והעניק משמעות מעמיקה ורחבה למושגים הפצא וגברא, שהיו קטגוריות חשיבה יסודיות של שיטת סבו, ר' חיים מבריסק.

אמנם המושגים שטבע הפכו לנכסי צאן ברזל של שפת ההגות המודרנית, אולם יש לשוב ולשאול: מהי מידת התלות של האידאולוגיה, התאולוגיה, ההלכה והנורמות של האורתודוקסיה המודרנית בתורתו, ובאיזו מידה הן נשענות על הגותו וכתביו? עד כמה יצירתו היא ביטוי וראי של תהליכים קיימים, ועד כמה הייתה האורתודוקסיה המודרנית שונה לולא מנהיגותו והשפעתו? מי הם ההוגים והרבנים שנשתכחו בשל דמותו הכריזמטית, ועד כמה שונים רעיונותיהם מרעיונותיו? חלק מן המאמרים בקובץ זה מנסים להתמודד עם שאלות אלה. דומה שניתן לדבר על ארבעה מישורים שבהם עסק הרב סולובייצ'יק ושעליהם הטביע את חותמו: הזהות היהודית, חינוך יהודי, המחשבה הפוליטית והיצירה הפילוסופית. בחינתם הביקורתית של תחומים אלה מעוררת שאלות שראוי להבהירן.

הזהות היהודית

אחת התכונות האינטלקטואליות שבנו את מנהיגותו המעשית של הרב סולובייצ'יק היא יכולתו להתבונן בקהילה שהשתייך אליה התבוננות חיצונית וכוללת תוך הבנה וניתוח של תהליכים ושינויי זהות בעת התרחשותם. ניתוח כזה נמצא בהבחנתו בין 'ברית גורל' לבין 'ברית ייעוד'. הבחנה זו מתארת את שני המוקדים שסביבם עיצב את מושג הזהות היהודית בעולם יהודי שסוע ושבור שלאחר

2 הרי"ד סולובייצ'יק, 'קול דודי דופק', איש האמונה, ירושלים תשמ"א, עמ' 83-93.

3 'איש האמונה', שם, עמ' 9-61.

4 הרי"ד סולובייצ'יק, איש ההלכה - גלוי ונסתר, ירושלים תשל"ט, עמ' 11-25.

השואה. 'ברית גורל' הייתה למוקד השיתוף הקיומי; זהו השיתוף הנכפה על האדם על ידי המציאות שהוא מצוי בה ושעמה עליו להתמודד. ברית גורל מתבטאת בהשתתפות בסבל היהודי באשר הוא; בשמירת הישרדותו הפיזית של עם ישראל. שיתוף הגורל יכול להיות שיתוף פסיכי, שבו האדם מוצא עצמו קרוב, או שיתוף אקטיבי, שבו הוא נוטל חלק בהגנה ובביצור קיומו של העם היהודי. 'ברית ייעוד', לעומת זאת, מדברת על עיצובה של הזהות היהודית מבחינה תוכנית. וכאן נדרשת הכרעה מודעת של האדם להיות שותף ברמה הערכית, לכונן את העולם סביב מרכיבי הייעוד היהודי המוגדרים במסגרת התרבות היהודית הפרטיקולרית.

קטגוריות אלה פרצו דרך חדשה. הן נתנו מקום לכל מי שלא ראה עצמו שותף ב'ברית הייעוד', אולם היה שותף מדעת או שלא מדעת ב'ברית הגורל', ובכך הפך לחלק של הקהילה היהודית.⁵

אולם כבר הנחות היסוד הטמונות בהבחנה זו נדרשות לעמוד מול ביקורת העשויה לערערה. האם אנשי הגורל היהודי משוללים תרבות עצמית ואינם יוצרי תרבות גם הם? האם אפשר לראות את עיסוקם של אנשי ברית הגורל כעיסוק בעניינים טכניים של קיום יהודי גרדא? האם לא גלומה בהם גם תרבות יהודית? הציונות, למשל, היא אחד הביטויים המשמעותיים ביותר של 'ברית גורל' בהיסטוריה היהודית. הציונים החילונים יצרו תרבות הנוגעת בכל מערכות החיים עוד בגולה, ואחר כך בישראל. האם תכנים אלה אינם תרבות יהודית?⁶ ומה באשר לתרבות שנוצרה כפועל יוצא של ההווה היהודית-ציונית-ישראלית במדינת ישראל? האם העובדה שאיננה נכללת בהגדרת היהדות או בהגדרת 'ברית הייעוד' של סולובייצ'יק מלמדת על המציאות כמות שהיא, או על מגבלותיה של ההגדרה?

ואשר למושג ברית ייעוד: האם ניתן להצדיק כיום מבחינה אינטלקטואלית ותרבותית את הטיעון ש'ברית ייעוד' יהודית מרוכזת סביב 'עולם ההלכה' בלבד? האם במציאות שרוב היהודים אינם שומרי מצוות על פי ההלכה יכול העם היהודי להיבנות על בסיס 'ברית ייעוד' הלכתית? דומה שהצבת הייעוד היהודי על בסיס ההלכה בלבד מגבילה את מסריה של משנת סולובייצ'יק למגזר מצומצם בעם

5 ראו מיכאל רוזנק, 'האדם היהודי', ספר היובל (לעיל הערה 1), עמ' קנב-קסט; דב שוורץ, 'משנתו של הרב י"ד סולובייצ'יק בראי ההגות הציונית-יהודית: החילון והמדינה', אמונה בזמנים משתנים (לעיל הערה 1), עמ' 123-145.

6 ראו מוטי ועירא, ההתישבות העובדת בשנות העשרים ויקתה לתרבות היהודית, עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה, 1998; אהרון ברק, 'רב שיח ציבורי: מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית', רון מרגולין (עורך), מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית: רב שיח ומקורות נלווים, ירושלים תשנ"ט, עמ' 11-12; ארי אלון, עלמא ד', תל אביב 1991; יהושע רש (עורך), כזה ראה וחדש: היהודי החופשי ומורשתו, תל אביב תשמ"ז.

היהודי בזמננו. האם יש לו מה לומר לעולם היהודי באשר הוא, או שמא נגזר על הגותו להצטמצם לקבוצה מובדלת? וגם אם ימצא שביקורת זו נכונה, עדיין יש לברר אם הגותו כוללת בתוכה מרכיבים דיאלקטיים נושאי מסרים לזרמים אחרים בעם היהודי או עקרונות בעלי פוטנציאל השפעה החורג מקבוצת ההשתייכות שלו.

חינוך יהודי

התשובות שסולובייצ'יק הציע לקהילתו נוכח תהליכי השינוי ומול המתח שבין שלבי הקונפליקט וההשלמה לא נשארו בגדר אמירות תאורטיות, אלא תורגמו למשנה סדורה שיושמה במסגרת החינוך היהודי הלכה למעשה. הוא העמיד במוקד את שאלת התאמת הלימוד המזרח-אירופי לקהילה היהודית בעולם החדש ואת התאמת הנורמות החינוכיות לסביבה החדשה. תפיסותיו והכרעותיו החינוכיות השפיעו על מעגלים רחבים של יהדות אורתודוקסית מודרנית באמריקה ובישראל, ובהקשר זה ניתן להתייחס אליו כמי שעיצב חינוך יהודי דתי המושתת על 'סגירות חלקית' מחד גיסא ו'פתיחות חלקית' מאידך גיסא.⁷ מושגים אלה תרמו רבות לעיצוב דמותם של יהודים הנאמנים לקהילתם ובאותה עת פתוחים למעגלים החינוכיים הסובבים את קהילתם. בבית הספר רמב"ם (Maimonides School) שבבוסטון, שהוקם על ידי הרב בשנת 1937, יושמו עקרונות אלה הלכה למעשה הן בשילוב בין לימודי קודש ללימודים כלליים ללא הפרדה במערכת השעות והן בחינוכם של בנים ובנות במסגרת משותפת. השפה החינוכית הייתה שפה קהילתית-יהודית משולבת בתרבות דמוקרטית מודרנית וגאוה אמריקאית. בכל אלה הייתה חדשנות רבה, ואישיותו של הרב סולובייצ'יק אפשרה אותה גם בכך שסיפקה את הגיבוי ההלכתי ואת הסמכות התורנית הדרושה, והקנתה לה לגיטימציה כלפי המבקרים מימין.

אולם גם כאן עולים הרהורים אחדים בדבר טיבה של מהפכה זו ומידת מקוריותה. עד כמה בית הספר שהקים סולובייצ'יק הוא אכן פרי משנתו הדתית, ועד כמה הוא רק מגיב למצב הקהילתי של יהדות בוסטון בזמנו? במילים אחרות: אפשר שהגישה החינוכית המורכבת המשלבת בין האוניברסלי לפרטיקולרי, שיושמה בבית הספר רמב"ם, משקפת את עמדתו של הרב מלכתחילה; אבל אולי היא רק עמדה של בדיעבד הנדרשת בשל מצבה של הקהילה. ניתן גם לשער שמורכבות זו נתפסת כמצב מבורך וכאתגר ראוי, אך אפשר גם שמתחת

7 ראו מיכאל רוזנק ואבינועם רוזנק, 'הפילוסופיה של ההלכה', הפילוסופיה של החינוך והפסיקה ההלכתית שביניהם, הגות בחינוך היהודי 3-4 (2002), עמ' 89.

לפני השטח מועבר מסר סותר המבטא געגועים לעולם פשוט ולחינוך מובחן ופרטיקולרי כבעבר.

לשאלות אלה צריכים להוסיף בחינה מדוקדקת של המתרחש בין כותלי בית הספר הלכה למעשה. האומנם מתבטאת הפילוסופיה המכוננת את בית הספר ב'תכנית הלימודים הגלויה' ו'הסמויה' המתממשת בחדרי הכיתות?⁸ לשון אחר: האם עקרונות המורכבות המצויים בבית הספר אכן חלחלו לתאוריה החינוכית המעצבת את הלימודים בפועל, והאם עקרונות אילו אכן מוקנים לתלמידים כהשקפת עולם בתרגומה היום-יומי? כמו כן יש לבדוק מה גבולותיה של אותה 'פתיחות חלקית', ומה העקרונות המנחים את השסתום המוסת בין 'הפנים' לבין 'החוץ', וכיצד מנסחים ומבטאים אותו.

לאור חשיפת הדגמים המורכבים והדיאלקטיים שהרב סולובייצ'יק פיתח עבור בית הספר מעניין לבדוק, עד כמה הם באים לידי ביטוי גם בחלקים אחרים של כתיבתו. לדוגמה, היש סימנים למורכבות זו של 'פתיחות חלקית' ו'סגירות חלקית' גם בליבה ההגותית של משנתו ההלכתית? האם משנתו ההלכתית מסייעת לחזון החינוכי שהוא ביקש להנחיל, או שהמבנים הקוגניטיביים המטה-הלכתיים קובעים גבולות ברורים וחדים מדי ומגבילים את הפתיחות החינוכית? ייתכן שנמצא שהחזון החינוכי והפילוסופיה ההלכתית עומדים כל אחד לעצמו ואין ביניהם זיקה, ואולי החזון יונק ונובט על מצעה של הפילוסופיה ההלכתית.

כיוון שמצויים אנו כשנות דור לאחר ניסוח הפילוסופיה ההלכתית והחזון החינוכי של סולובייצ'יק, יכולים אנו גם להעלות שאלות מטרידות ההולכות ומתלבנות נוכח הניסיונות לתת תרגום מעשי של משנתו למציאות וזמנו. לדוגמה, עד כמה המחשבה החינוכית וההלכתית של סולובייצ'יק רגישה למושג הזמן ולדינמיות המגולמת בו? אפשר שהיא נושאת בחובה מנגנון המאפשר התחדשות תמידית נוכח המציאות הדינמית הבאה על ביטויה בשינויים במבנה החברתי, בשינויי זהות ותרבות; אולם אפשר גם שאין היא משקפת אלא את המענה שהרב סולובייצ'יק נתן לבעיות הספציפיות שהתעוררו בקהילתו ובזמנו, ושלא אין בהכרעות אלה מנגנון התחדשות פנימי המאפשר ליצור הכרעות קשות ודומות על ספה של המאה העשרים ואחת.

מפעליו החינוכיים של סולובייצ'יק – הן במסגרת בית הספר שהקים והן בשיבה שהנהיג – מעוררים השראה והתפעלות. אולם עלינו לבחון את מפעליו באור השוואתי עם מקורותיה של משנתו החינוכית, ולברר מהו ייחודה ביחס אליהם. אכן מורכבותו הביוגרפית של סולובייצ'יק היא ייחודית; אישיותו היא דוגמה אולטימטיבית של גאון תלמודי בעל סמכות הלכתית שרכש השכלה

8 על המושג תכנית הלימודים הסמויה ראו Philip W. Jackson, *Life in Classrooms*, New York 1990; H. Giroux and D. Purpel (eds.), *The Hidden Curriculum and Moral Education*, Berkeley 1983.

הומניסטית עמוקה – ודווקא בתחומי עיון המאיימים על המחשבה הדתית. אולם מעבר לשילוב זה יש לבחון את התופעות שנחשף להן בהקשר החינוכי והתרבותי היהודי. בגרמניה פגש הרב סולובייצ'יק את קהילת 'תורה עם דרך ארץ' של רש"ר הירש.⁹ עד כמה שימשה משנתו החינוכית של הרב הירש, מכונן הנאור אורתודוקסיה הגרמנית, מקור השראה למפעליו בבוסטון ולהנהגתו בישיבה אוניברסיטה? האם השילוב בין הפרטיקולרי לאוניברסלי קיבל ביטוי מובהק יותר אצל הרב סולובייצ'יק בישיבה אוניברסיטה, או אולי הקדים אותו בית המדרש לרבנים בברלין תחת ניצוחם של הרב עזריאל הילדסהיימר¹⁰ והרב יעקב יחיאל וויינברג?¹¹ מה היה מצבה של האורתודוקסיה האמריקאית טרם בואו ומה הזיקה בין מפעלו לבין משנתו החינוכית של ד"ר ברנרד רבל?

המחקר נדרש לברר, עד כמה מרכיבי משנתו החינוכית של סולובייצ'יק מקנים חיוניות חדשה בשונה ממפעליהם של קודמיו בגרמניה או מן המפעלים החינוכיים שיצרו במקביל חברי הקיבוץ הדתי בארץ ישראל, תנועת תורה ועבודה או ישיבת 'תורה ומדע' שהוקמה בלידא על ידי מייסד תנועת 'המזרחי', הרב יצחק יעקב ריינס.¹² היש כאן חידוש מהותי, או אולי מפעליו של סולובייצ'יק אינם אלא הגרסה האמריקאית של אותן תורות חינוכיות?

המחשבה הפוליטית

כבר נכתב לא מעט¹³ על המחשבה הציונית־דתית של הרב סולובייצ'יק ועל הזיקה שבין דת ופוליטיקה במשנתו.¹⁴ ידועה העובדה, שסולובייצ'יק הביע

9 הרב שמשון רפאל הירש (1808–1888), מנהיגה החשוב של היהדות האורתודוקסית בגרמניה במאה התשע עשרה ואבי שיטת 'תורה עם דרך ארץ', מחברם של אגרות צפון, הפירוש לתורה ו'חורב'.

10 הרב עזריאל ישראל הילדסהיימר (1820–1899), מראשי היהדות החרדית בגרמניה, מייסד (אוקטובר 1873) בית המדרש לרבנות בברלין.

11 הרב יעקב יחיאל וויינברג (1885–1968), חניך ישיבות המוסר במזרח אירופה, עבר מליטא לגרמניה והתוודע לרעיונות 'תורה עם דרך ארץ' ולמחשבה ההלכתית וההגותית של ר"ע הילדסהיימר. הוא למד באוניברסיטאות ברלין וגיסן שבגרמניה. משנת 1925 עמד בראש הוראת התלמוד בבית המדרש לרבנים בברלין, ובשנות השלושים כיהן כנשיא בית המדרש.

12 הרב יצחק יעקב ריינס (1839–1915) הקים בשנת 1905 בעיר לידא (במחוז וילנה שבליטא), שבה כיהן כרב, את ישיבת 'תורה ומדע', המשלבת לימודי חול עם לימודי קודש; ראו מרדכי ברויאר, 'שורשיה ההיסטוריים של הישיבה התיכונית', מרדכי ברילב (עורך), במשך היובל: חמישים שנה למדרשת נעם, תל אביב תשנ"ז, עמ' 127–141.

13 ראו לעיל הערה 5.

14 ראו 'קול דודי דופק' (לעיל הערה 2); הרי"ד סולובייצ'יק, חמש דרשות, ירושלים תשל"ד.

הסתייגות מפורשת מצירוף הדת והפוליטיקה בישראל (מה שיצר שליטה של הפוליטיקה על הדת). בהקשר זה מעניין יהיה לערוך השוואה בינו לבין הרב אברהם יצחק הכהן קוק, שמשנתו כבשה את הציונות הדתית משנות החמישים ואילך, ועיצבה מחדש את השיח על מושגים כמו ציונות, ארץ, עם ותורה. כל המעורה בחוויה התרבותית של הציונות הדתית מודע להשפעה העצומה של הרב קוק על עיצוב דרכה, ולעובדה שהשיח האידאולוגי הציוני-דתי מושתת לרוב על תורתו ונובע ממקורות משנתו. הוא 'הרב' בשיח הציוני-דתי הארץ-ישראלי, ואילו הרב סולובייצ'יק נותר 'הרב' בשיח האורתודוקסי-מודרני האמריקאי, ובעיקר בקרב בוגרי ישיבת רבנו יצחק אלחנן של ישיבה-אוניברסיטה.

ניתן אולי לסכם את ההבחנה בין השניים בכך, שהרב קוק הצביע על מושג הקדושה האימננטית¹⁵ הטמון בהוויה הציונית, הארץ-ישראלית, המחלחל אל שדרות העם כולו, והמעורב ביצירה החילונית על כל גווניה. ההוויה ההיסטורית, לשיטתו של הרב קוק, אינה אלא תהליך גילוי של הרצון האלוהי. לעומת זאת, מושג ה'הלכה' של הרב סולובייצ'יק תבע יצירת קדושה המבוססת על המחויבות לנורמות הלכתיות ספציפיות.¹⁶ אמנם ההבחנה בין הרבנים קוק וסולובייצ'יק בהקשר למושג הקדושה לא הייתה טעונה באותו מתח בלתי מתפשר שבין הגישה של הרב קוק לבין משנתו של ישעיהו ליבוביץ.¹⁷ הרב סולובייצ'יק לא עיצב את מושג הקדושה שבמשנתו באופן טיפולוגי וחד כמו ליבוביץ, אף ששניהם ביססו את תורת הקדושה על החובה. ליבוביץ הפנה אל הציבור החילוני והדתי כאחד דרישה תובענית לביקורת עצמית וחשיבה מחודשת; דבריו של סולובייצ'יק, לעומת זאת, לא נוסחו כהתרסה אלא כ'תרגום'¹⁸ של רעיון הלכתי המכוון לאוזניו של ציבור המבקש הסבר רציונלי. ואכן, ציבור רחב נענע לסגנונו

15 במושג קדושה אימננטית הכוונה לתפיסת הקדושה כביטוי למציאות נוכחותו של האלוהים. החלל והזמן קדושים כי האלוהי שרוי בהם. ראו יוסף דן, על הקדושה: דת מוסר ומיסטיקה ביהדות ובדתות אחרות, ירושלים תשנ"ז, פרק א.

16 זוהי הקדושה הנורמטיבית, שלפיה הקדוש הוא נפרד ונבדל; ייחודו מתעצב בשל פעולת ההבדלה של האדם. ראו אבינועם רוזנק, 'פרשת קרח: "כל העדה כולם קדושים"? – מסע בעקבות משנתם של הרב קוק וישעיהו ליבוביץ', נ' רוטנברג (עורך), הוגים בפרשה: פרשת השבוע כהשראה ליצירה היהודית לדורותיה, תל אביב וירושלים 2004, עמ' 458–471. חשוב להדגיש, שהמאמר 'קול דודי דופק' הוא חריג מרתק בנוף ההגותי של סולובייצ'יק. חריגותו של מאמר זה בטענת הנוכחות האלוהית בהיסטוריה שאינה תלויה בהכרעתם ובהתנהגותם של בני אדם.

17 ראו רוזנק, שם.

18 ראו 'מחשבת ישראל לשם חינוך: האם המסורת היהודית ניתנת ל'תרגום'?', צ' לם (עורך), עיצוב ושיקום: אסופת מאמרים לזכרם של פרופ' עקיבא ארנסט סימון ופרופ' קרל פרנקשטיין, ירושלים תשנ"ז, עמ' 164–182.

של הרב סולובייצ'יק, ועמדתו שימשה מקור הזדהות חלופי לעמדה הטיפולוגית של הרב קוק, שכבשה, כאמור, את חלק הארי בשיח של הציונות הדתית. מתוך עמדה זו של סולובייצ'יק התלבנו גבולות הנאמנות למדינת ישראל ככלל ולמפעל ההתיישבות בפרט. מתוכה ניתן לשלול את הטענה שמדינת ישראל יונקת את כוחה מעצם קיומה, ולהציב תחת זאת את הנורמות הקושרות אותה לברית הייעוד ההלכתי. ניתן לצטט בהקשר זה דברי תלמידה שלפני עלייתה לישראל נכנסה עם קבוצת תלמידים לחדרו של הרב סולובייצ'יק כדי להיפרד ממנו ולקבל את ברכת הדרך; והוא – כך היא סיפרה – בירך אותם ועודם בהחלטתם לעלות ארצה, אולם הוסיף: 'אל תשכחו: חשוב יותר ללמוד תורה בניו יורק מלחלוב פרות בארץ ישראל'.

עד כמה השפיעו דברים אלה על זרמים פוליטיים, חברתיים ותרבותיים בציונות הדתית? האם מיעוט השפעתו על הפוליטיקה של הציונות הדתית בישראל נעוץ ברעיונותיו, בעובדת פרסום דבריו באנגלית, או במרחק הגאוגרפי והיעדר קשר שוטף עם הציבור בארץ? כיצד ניתן להבין את הפער בין תרומתו של סולובייצ'יק למעמדה של הסתדרות הרבנים באמריקה ובין השפעתו המינורית על תנועת 'המזרחי', אף שעמד בראש שני הארגונים הללו?

היצירה הפילוסופית

תלמידיו המובהקים של הרב סולובייצ'יק העריצו אותו בראש ובראשונה בשל גדולתו בתורה, אך היה לו גם תפקיד מכריע בהשבת הביטחון העצמי של שומרי ההלכה בקרב תלמידיו. למדנותו הצטיינה לא רק בכוחה האנליטי, אלא בהיותה בת שיח עם המודרנה. ביטוי לכך נמצא בכלל יצירתו ההגותית שפירשה או תרגמה את עולמו הלמדני, ובידועה שבמסותיו, ואולי המרכזית שבהן – 'איש ההלכה'. חיבוריו הפילוסופיים של סולובייצ'יק אינם פרי עיונים תאורטיים לשמם, ולעולם אינם מנותקים מלבטים ושאלות המטרידות את תלמידיו בפרט ואת אנשי הקהילות האורתודוקסיות המודרניות בכלל. מסה זו, וכמה מסות אחרות, מספקת מענה לצרכים תרבותיים וחינוכיים מדיים, והיא מחברת את למדנותו עם כישוריו הפילוסופיים. במסת 'איש ההלכה' יצר הרי"ד חיבור בין תחומי התמחות שונים, וחיבור זה משמש בסיס למתן מענה לכמה בעיות פילוסופיות מרכזיות המטרידות את האדם המודרני: בעיית היעדר האוטונומיה של האדם הדתי; התהייה כיצד ניתן להיות אדם מוסרי ובאותה עת להיות נאמן למערכת הטרונומית; החיפוש אחר 'התשובה היהודית' לטענות של הפוזיטיביזם הלוגי ולשלילת המטפיזיקה. בעיות אלה הציבו אתגר קשה בפני התלמידים היהודים של הזרם הנאו־קאנטיאני, וקיבלו ביטוי בשיח הפילוסופי כבר בתחילת המאה העשרים. בשיח זה שימש עולם ההלכה דוגמה מובהקת לנחיתות מוסרית ואינטלקטואלית. סולובייצ'יק אחז

סוגיה זו בקרניה. בכתיבתו הוא מתאר את עולמו האוטונומי של איש ההלכה ומתקף את מעמדו תוך שימוש בכל אותה מערכת טיעונים פילוסופיים ששימשו את המבקרים כדי לנגח אותו. הוא הציע פתרון מפתיע בכך שלא עקף את הבעיה על ידי יצירת מרכז כובד חלופי ביהדות להלכה ההטרונומית, כפי שעשו הוגים ליברלים והומניסטים, אלא השליך את יהבו דווקא על הבטן הרכה, החשופה והמותקפת – ההלכה – כמוקד לניצחון המוסרי והאינטלקטואלי של היהדות. ההלכה הפכה לליבה של הפעילות הדתית; ליבה בעלת אופי אוטונומי, תבוני, יצירתי, השווה בזוהרה לפעילותו של המדען המשרטט עולם אידאלי ובכך יוצר אותו ומעצבו הלכה למעשה. הצבתה של ההלכה במרכז מציגה יהדות שאיננה דנה בתאולוגיה המבוססת על מטפיזיקה, אלא מעצבת את עולמה על בסיס קטגוריות בנות כימות של עקרונות הלכה, המבוססות על עקרונות לוגיים.

למהלך זה היו משמעויות מרחיקות לכת. הוא נועד להשיב את תחושת הלגיטימיות, את הביטחון האינטלקטואלי והמוסרי של חובשי בית המדרש, ובמידה רבה השיג את מטרותיו. אך בד בבד יצר הוא מהלכי משנה בעייתיים שיש לתת עליהם את הדעת. ראשית, קביעת הבלעדיות לעולם ההלכה, בלעדיות שהיא אולי אחת המהפכות הגדולות בשדה המחשבה היהודית במאה העשרים. ה'הלכה' באה כחלופה למושג ה'תורה' – מושג שהכיל בתוכו את ההלכה אבל גם מרכיבים אחרים של מסורת, אסתטיקה, דרש, זיכרונות, סיפורים, 'יידישקייט', שעיצבו את המסגרת הרחבה של 'הקהילה והתרבות היהודית' שנים רבות לפני פעילותו החינוכית והיצירתית של הרב סולובייצ'יק. החלופה ההלכתית שהציע הייתה חדשה, בהירה ונועזת יותר מבחינה אינטלקטואלית, והשיבה מלחמה על מתקיפה. אולם היא הייתה צרה יותר מבחינת תכניה התרבותיים. היא הפכה את האדם היהודי לחד-ערכי, ואיבדה את ממדי העומק והגמישות שמושג ה'תורה' יכול להכיל בתוכו. הרב סולובייצ'יק יצר חשיבה הלכתית מודרנית בלבד ובתכניה. ההלכה הפכה לפילוסופיה הנאוקאנטיאנית של היהדות, ואף הכילה מעתה מושגים חדשים שהופנמו לתוכה ואפשרו לה להתמודד עם אתגרי הזמן החדש. מושגים אלה, כך הראה סולובייצ'יק, הם חלק בלתי נפרד מכלי המחשבה ההלכתית; וממילא אין אתגר מודרני שזר לעולמה של ההלכה. אולם בד בבד נוצרה גם טענה בלתי מתפשרת: היהדות היא הלכה ורק הלכה. וכאן יכולים אנו לשאול הן על השפעתו המכוונת והן על השפעתו הבלתי מכוונת: האם הרב סולובייצ'יק התכוון כי אכן כך יקרה? מה הייתה תגובתו לאותה מהפכה שתוצאתה הייתה גיבושה של תרבות חד-ממדית זו? האם הקהילה האורתודוקסית המודרנית – שנאומיו, שיעוריו, דרשותיו וכתביו עזרו לגבש – הייתה גם ביתו הרוחני?

החיבור 'איש ההלכה' השפיע רבות על תלמידיו של סולובייצ'יק – הן אלה שהושפעו מהמרכיב הפואטי ומהאידאליזציה של דמות הפוסק והמנהיג ההלכתי, והן אלה שהיו מסוגלים להפנים את הניסוחים הפילוסופיים ולקשור אותם לשיח

הפילוסופי ולעיונים פילוסופיים כלליים. 'איש ההלכה' משרטט את פניה של ההלכה באור פורמליסטי ונאריקאנטיאני, ברוח המזכירה מגמות פורמליסטיות של המחשבה המשפטית האמריקאית בתחילת המאה העשרים.¹⁹ הערך המוסף של 'איש ההלכה' לצרכים החינוכיים והפסיכולוגיים של הציבור האורתודוקסי המודרני היה ברור. אולם בד בבד הביא 'איש ההלכה' ליצירתה של מהפכה נגדית המגולמת במאמץ אינטלקטואלי רחב היקף – שגובש על ידי תלמידיו – בניסיון לקעקע את התאוריה ההלכתית של סולובייצ'יק. ניתן להצביע על מספר ספרים ושורה של מאמרים שנוצרו תחת ידיהם של קוראי 'איש ההלכה' בתוך האורתודוקסיה המודרנית, שכל מטרתם להצביע על החלופה לפילוסופיה של ההלכה של הרב סולובייצ'יק.²⁰ כאן נפרש לעינינו הוויכוח המר בין הגישה הפורמליסטית לבין הגישה המהותנית; ויכוח שעיצב את מחקר הפילוסופיה של ההלכה בשלושים השנים האחרונות. הנה כי כן ניתן לומר, שאחת ההשפעות החריפות של הרב סולובייצ'יק על חקר ההלכה היא בניסיון הבלתי פוסק להראות שהוא טועה, וליצור במרחץ חלופה המסוגלת לשמש משקל נגד לכתיבתו. כל השאלות שנשאלו כאן אינן אלא הזמנה לדיון ומחקר, וקובץ זה מאגד בחובו תשובות שונות לשאלות אלו. אולם עדיין אין המלאכה שלמה, שאלות רבות נותרו פתוחות, ומבחינה זו אין ספר זה אלא בבחינת פתיחה לדיון ולעיון הביקורתי בתורתו של הרב סולובייצ'יק ובהשפעתו. בשל האופי המגוון של המאמרים, חילקנו את הספר לשני חלקים מרכזיים: פילוסופיה ועיון ביקורתי, מכאן, וגבולות הקהילה וחינוך – מעיון למעשה, מכאן.

חלק ראשון: פילוסופיה ועיון ביקורתי, נפתח בשער 'עיונים בין-תחומיים' ומכיל מחקרים חדשניים על כתביו ההגותיים של הרב סולובייצ'יק מתוך פרספקטיבות דיסציפלינאריות מגוונות: הרמנויטיקה, פילוסופיה, ספרות, פסיכולוגיה ותאולוגיה נוצרית.

שער זה נפתח בשלושה מאמרים המתרכזים בניתוח חדשני של ספרו של סולובייצ'יק *The Halakhic Mind* – 'המחשב ההלכתי', שלא זכה עד כה לעיון מחקרי מספק. מאמרו של אלי הולצר ניגש אל כתבי סולובייצ'יק עם כלי הניתוח ההרמנויטיים, ועמם הוא קורא, כאמור, את חיבורו הפילוסופי של הרי"ד *The*

19 לסקירת מגמות אלו ראו בנימין בראון, פורמליזם וערכים: שלושה דגמים, א' רביצקי וא' רוזנק (עורכים), עיונים חדשים בפילוסופיה של ההלכה, ירושלים 2008, עמ' 233–258.

20 משה הלברטל, 'הרטמן והפילוסופיה של ההלכה', צבי זוהר ואבי שגיא (עורכים), מחויבות יהודית מתחדשת: על עולמו והגותו של דוד הרטמן, ירושלים ותל אביב תשס"ב, עמ' 14–17; דוד הרטמן, מסיני לציון: התחדשותה של ברית, תרגם נועם זוהר, תל אביב תשנ"ג.

Halakhic Mind.²¹ משנת סולובייצ'יק נדונה בביקורתיות בהשוואה עם משנות ו' דילתיי וה'ג גדמר. מתוך כך הולצר מציג מספר היבטים מרכזיים של החינוך הדתי האורתודוקסי המזמינים דיון בשאלות הרמנויטיות, דיון שלא התקיים אצל הוגים יהודים אורתודוקסיים באופן מפורש מאז חיבורו של סולובייצ'יק ועד ימינו אלה. מאמרו של יוסף טרנר מבסס אף הוא את דיונו על חיבורו הראשון של סולובייצ'יק, *The Halakhic Mind*. המאמר מאיר באור חדש את תפקידו ומרכזיותו של חיבור זה כמקום מפגש בין הפילוסופיה המטה-הלכתית לבין הפוטיביזם המדעי המתיימר לייצג את המודרנה. טרנר חושף את עקרונות המחשבה של מסה זו וחלחולה המורכב אל כתיבתו המטה-הלכתית לאורך השנים. הוא מצביע על חשיבותה של הביקורת הפלורליסטית של סולובייצ'יק ברמה ההכרתית ועל הפוטנציאל הפלורליסטי-דתי העשוי לצמוח ממסה זו. יונתן כהן קורא את *The Halakhic Mind* בהשוואה לכתיבתו של הרב אליעזר ברקוביץ. כהן – בקריאה ספרותית זהירה – מראה במאמרו כיצד סולובייצ'יק מדגיש את חשיבות האותנטיות ההלכתית כחוויה על-זמנית של קולקטיב יהודי, ומזניח את חשיבות האפקטיביות ההיסטורית. כל זאת בניגוד לברקוביץ, הרואה חשיבות באפקטיביות ההיסטורית. משה מאיר פורש באופן בהיר את הזיקה העמוקה שבין עולמו ההלכתי וההגותי של סולובייצ'יק לבין עולמו הרוחני של ההוגה היהודי הנאורקאנטיאני והאקזיסטנציאלי הרמן כהן. מאיר סוקר את מגוון המקורות החלופיים שהשפיעו על סולובייצ'יק, ומצביע על הבולטות של משנת כהן בכל כתביו. חנוך בן-פזי מציע נקודת מבט חדשה לקריאת משנתו האקזיסטנציאלית וכתיבתו הדרשנית של סולובייצ'יק לאור דגמים פסיכואנליטיים תאורטיים העוסקים בצורות השונות של האישיות. לטענתו, ניתן לחשוף סטרוקטורה פרוידיאנית בבסיס חשיבתו של סולובייצ'יק על הדת והתרבות, וממנה קורא בן-פזי לבחינה מחדש של משמעות ההלכה במשנתו. אלן בריל ניגש אף הוא לניתוח כתבי סולובייצ'יק מתוך הרקע התרבותי שבו הוא חי, אולם מדגיש את השפעתם האפשרית של מקורות נוצריים מודרניים של הגותו. במאמרו מצביע בריל על התאולוגיה הדיאלקטית של אמיל ברונר במאה התשע עשרה ושל התאולוג הפרוטסטנטי קרל ברט' במאה העשרים כמקורות חדשים המאפשרים את הבהרת עולמו האקזיסטנציאלי-דתי של סולובייצ'יק.

השער 'משמעויות תרבותיות' פורש לפנינו את מרחב ההשפעה של משנת סולובייצ'יק על סביבתו ההגותית והתרבותית. כאן נתוודע לשאלות הפילוסופיות המטרידות את עולם הרוח במאה העשרים ואחת ולכוחה של משנת סולובייצ'יק לענות עליהן, וממילא יתגלו חידושי ותובנותיו של סולובייצ'יק, וגם הקשיים הנחשפים אצל המעיינים בכתביו. קשיים אלו מעלים את שאלת הרלוונטיות של

סולובייצ'יק נוכח מציאות ימינו על אתגריה ותובנותיה. מאמרו של לורנס קפלן מצביע על השפעת כתיבתו של סולובייצ'יק על שלוש דמויות מרכזיות בנות זמננו (דוד הרטמן, שירה וולוסקי ודוד שי). קפלן מתאר את השפעתו של סולובייצ'יק מצד אחד, ומבקר את מידת הנאמנות של ממשיכיו למכלול הגותו מצד שני. קפלן מתמקד בכתיבתו של דוד הרטמן ובוחנה בביקורתיות תוך קריאה זהירה של המסה 'איש האמונה'. ג'יסון קלמן מעלה במאמרו את אחת השאלות הקשות שהתעוררו במאה העשרים ושמקרינה עד להגות זמננו: תאולוגיה בעידן שלאחר השואה. קלמן מתאר בביקורתיות את התאולוגיה הפוסט שואתית של סולובייצ'יק ואת פרשנותו ביחס לאיוב. קלמן קושר בין הפרשנות של סולובייצ'יק לפרשנות הקלסית ומצביע על העדר השפעתה על פרשנים בני דורו. קלמן אף מצביע על ההוגים נורמן לאם, דוד שפירא יצחק גרינברג ואליעזר ברקוביץ שהצליחו ליצור – בניגוד לסולובייצ'יק – הגות פוסט-שואתית משמעותית. מאמרה של שרית בן-שמחון פלג חובר לשיח זכויות האדם ומצביע על 'איש האמונה' כמצע הגותי המעגן זכויות אלה ויכול לשמש בסיס לכינון וגם לעורר את המוטיבציה המוסרית לשמור אותן. קריאתה של בן-שמחון פלג מבקשת לספק נקודת מבט שונה ומרעננת על מושגים כמו 'טבע האדם' ו'החובה המוסרית', ולהצביע על אלטרנטיבה לשיח המערבי האוניברסלי המתעלם משיח רב-תרבותי. מאמרו של יהודע עמיר ניגש גם הוא לנתח את מסת 'איש האמונה', אך חושף בה את כשליה וחולשותיה. הוא מצביע על השפה האזוטריה של סולובייצ'יק משתמש בה כדי לכסות מקהל קוראיו הרחב את מקורות יניקתו – שהם הוגים יהודים ליברלים בני המאה העשרים. בשל כיוון זה, לדבריו, טיעונו מתרדדים. עמיר מבקש לטעון שהתנהלות זו נובעת מתפיסתו של סולובייצ'יק את קהל מאזיניו כבלתי מסוגל להתמודד עם מקורותיו אלא בעיבודם באמצעותו. בד בבד, פורש עמיר ניתוח אוהד לדרך התמודדותו של סולובייצ'יק עם סוגיית השואה. ביקורת מכיוון אחר נשמעת במאמרו של אירוויין (יצחק) גרינברג. גרינברג מורה על תרומתו העמוקה של סולובייצ'יק בהתמודדות עם המודרנה בשנות השלושים עד החמישים, אך טוען כי כגודל תרומתו כך גודל החסר של משנתו נוכח הצרכים התרבותיים החדשים בני זמננו. מושגים כמו 'פלורליזם' ו'ביקורת היסטורית' מצויים בכתיבתו של סולובייצ'יק אך באופן מסויג. סולובייצ'יק פתח דלתות שאליהן לא נכנס. היעדרם של מושגים אלה באורתודוקסיה המודרנית כיום, טוען גרינברג, דורש שידוד מערכות אמיץ בדומה למה שעשה סולובייצ'יק בעבר.

השער 'המאבק על דמותו של הרב סולובייצ'יק' מרחיב ומעמיק את הוויכוח בדבר טיבה של משנת סולובייצ'יק על המתחים הגלומים בה, ולנוכח הרקע התרבותי המגוון של פרשניו ותלמידיו. בשער זה נשאל: עד כמה קשור עולמו ההגותי הנאו-קאנטיאני והאקזיסטנציאליסטי (כפי שנמצא ב'איש ההלכה' מכאן או ב'איש

האמונה' מכאן) אל עולמו הישיבתי, התלמודי וההלכתי? מי היה הרב סולובייצ'יק – איש הלכה בריסקאי או פילוסוף?

שלמה פיק יוצא נגד מגמות סינתטיות אלה, ומאמרו מבקש לטעון שסולובייצ'יק יצר מידור בין הלימוד המחקרי והמדעי לבין המחשבה ההלכתית והלימוד הישיבתי. לאור קריאתו של פיק, סולובייצ'יק אמנם הכיר את השיטות של חוקרי התלמוד וההיסטוריה אולם דחה אותן באופן עקרוני כיוון שלא התמקדו בגוף הטקסט ותחת זאת עסקו בזוטות. הוא מתאר את הסתייגותו של סולובייצ'יק מלימוד תלמוד המתייחס למחקר הפילולוגי-היסטורי או לעירוב דגמים פילוסופיים ופסיכולוגיים במחשבה התלמודית. אביעד הכהן מכיר בשילוב שבין המחשבה ההלכתית לעולם הפילוסופיה הנאורקאנטיאנית המצוי בכתבי סולובייצ'יק, אולם הוא מצביע על ההבחנה בין הלימודים הפנימי-ישיבתיים, שניסו לשמור על המחשבה והשיטה הבריסקאית (וממילא השפיעו ויצרו תלמידי ישיבה שהם בעלי חשיבה יותר פרטיקולריסטית), לבין כתביו ההגותיים, שהופנו כלפי מי שאינם חובשים את ספסלי בית המדרש (ויצרו דמות של הוגה בעל אוריינטציה פילוסופית כללית). יוסף וולף מצביע במאמרו על עירובו של החשיבה והביקורת ההיסטורית בשיעוריו ולימודי התלמוד של סולובייצ'יק. לאישוש טענתו וולף משתמש במקורות שלא נחקרו עד כה כנדרש, ומראה שיש לתודעה ההיסטורית חשיבות כמקור לפיתוח חייו הפנימי-רוחניים של האדם וחיבורו לאירועים מכוננים המעניקים משמעות מאחדת ומלכדת. שער זה ננעל במאמרו של דניאל ריינהולד. מתוך מודעות לוויכוח שבין פלגי תלמידיו של סולובייצ'יק, בין המרכזים הכול בעולמו ההלכתי למרכזים הכול בעולמו הפילוסופי, ריינהולד יוצר בחינה חדשה של מושג התפילה במשנת סולובייצ'יק – על השלכותיו ההלכתיות – תוך שהוא משתמש במושגי יסוד הצומחים דווקא מחיבורו הפילוסופי *The Halakhic Mind*.

חלק שני, גבולות הקהילה וחינוך – מעיון למעשה, נפתח בשער 'קהילות בתהליכי שינוי'. תהליכי השינוי הנורמטיבי והתרבותי העוברים על המהגרים מאירופה לעולם החדש הם נקודת המוצא לפעולותיו ולגיבוש מסריו של הרב סולובייצ'יק כמנהיג קהילה וראש ישיבה בארצות הברית. הבנת התהליכים הללו היא תנאי להבנת משנתו ובסיס לגילוי תחום השפעתו וגבולותיו.

מאמרו של חיים וקסמן מתעמת עם העמדה הנפוצה בקרב סוציולוגים של יהדות ארצות הברית בדבר חולשתה של האורתודוקסיה המודרנית האמריקאית והיגררותה לעבר עמדה חרדית ימנית. בניתוח סוציולוגי מפורט מפרך וקסמן טענה זו, טוען לעצמתה של האורתודוקסיה המודרנית, ומצביע על אישיותו של הרב סולובייצ'יק כמכוננת ומאפשרת את הימשכותו של זרם זה. ג'פרי גורוק מתאר את דרכי השתלבותו של סולובייצ'יק ביהדות אמריקה, ודן בהתאמה הבסיסית שבין משנתו לבין מבנה התרבות של הקהילה היהודית שם. גורוק פורש את פועלו ומתאר את שלהי עבודתו של ד"ר ברנרד רבל ומבהיר את

הרקע לכניסתו של הרב סולובייצ'יק לקהילת האורתודוקסיה המודרנית לאור עבודותיהם של קודמיו.

השער 'גבולות בעולם מערבי פתוח: פנים וחוץ' דן בדרכי התמודדותו החינוכית ובכתיבתו ההגותית של סולובייצ'יק נוכח ה'אחר' התרבותי. מהו היחס ל'אחר' החילוני? ונוכח סוגיה מרכזית בשיח היהודי בתפוצות נשאל: מה מידת הזיקה הרצויה בין המיעוט הקונגניטיבי (היהודי) לרוב הקונגניטיבי (המערבי-נוצרי)?²² כיצד התמודד סולובייצ'יק עם סוגיה זו, וכיצד עיצבה עמדתו את פניה של הקהילה היהודית המצויה תחת מתח סוציולוגי ותרבותי זה?

מיכאל רוזנק ואבינועם רוזנק בוחנים במאמרם את השפעתה הדתית והתרבותית של משנת סולובייצ'יק תוך בחינת מרחב כתביו של סולובייצ'יק לאור הפילוסופיה החינוכית של יוסף שוואב. בניתוחם מתלבנים הכלים החינוכיים שיצר סולובייצ'יק, לעיצובו של יהודי מורכב ומגבולותיהם של כלים אלו. בד בבד, מתוך עיון בפילוסופיה של החינוך מתבהרת הבחנה חדשה בין מרכיביו של החיבור 'איש האמונה' (הנע בין 'אדם א' ל'אדם ב') ובזיקה שבין חיבור זה לבין המסה 'קול דודי דופק' העוסק בהכלתו של הציוני החילוני. יוג'ין קורן מנתח את כתיבתו המורכבת של סולובייצ'יק נוכח האתגר שעמד על פיתחה של הקהילה היהודית: הצעה לדיאלוג תאולוגי יהודי-נוצרי. קורן בוחן לעומק את מאמרו של סולובייצ'יק 'עימות' ('Confrontation'), ואת הרלוונטיות של מסקנותיו לנוכח הנחות היסוד של הדיאלוג היהודי נוצרי בזמננו. כריסטיאן רוטישאורז קורא אף הוא את מאמרו של סולובייצ'יק 'עימות', שדחה את הדיאלוג הבין דתי, ומצביע דווקא על המרחב הדיאלוגי שסולובייצ'יק מאפשר. יתר על כן, רוטישאורז מצביע על הדמיון בין עקרונות המחשבה הקתולית-הישועית לעקרונות ההלכה בתיאורו של סולובייצ'יק המאפשר זיקה והפריה הדדית בין הדתות השונות. המאמר החותם שער זה הוא עבודתו של ראובן קימלמן. קימלמן משרטט את הזיקה שבין שני המנהיגים הגדולים של יהדות ארצות הברית במאה העשרים, סולובייצ'יק מכאן ואברהם יהושע השל מכאן. הדמיון ביניהם רק מעצים את הפער שמתגלע ביחס לדיאלוג היהודי-נוצרי, וקימלמן מנתח פער זה נוכח שנות השישים (אז עלה ויכוח זה לכותרות), ולנוכח הזיקה שבין הנצרות והיהדות כיום.

הספר ננעל בשער 'בשיח ובמעשה הציבורי'. מנהיגותו של הרב סולובייצ'יק נבנתה, כאמור, בנקודת המפגש בין העולם הישן לחדש. צומת זה הוא מקור לשאלות והתלבטויות ברמה האישית והקהילתית המקבלות ביטוי בסוגיות פוליטיות וחינוכיות. סולובייצ'יק היה אישיות ציבורית בעלת מהלכים פוליטיים

²² ראו Peter L. Berger, *The Heretical Imperative: Contemporary Possibilities of Religious Affirmation*, New York 1980

ומנהיג קהילה עם זיקות אנושיות וחברתיות שחרגו מד' אמות של בית המדרש. הוא לא הסתפק בתפקיד איש הרוח התאורטי, אלא יזם וסייע בהקמת מוסדות שיתרגמו תאוריה זו אל הפרקטיקה החינוכית של צעירים ומבוגרים. קלמן נוימן משרטט את קשייו של סולובייצ'יק בניסיונו להשפיע על החברה הישראלית בכלל, ובפרט בניסיון להתערב בשיח הפנים-ישראלי בהקשרים פוליטיים לאחר מלחמת ששת הימים. לטענתו, התקבלותו בתור 'הרב של הרבנים' בארצות הברית נבעה מדמותו המשלבת גדולה בתורה עם שליטה בחכמת העולם. בארץ ישראל, לעומת זאת, נחלש מעמדו בשל העובדה שהוא לא קיים את המצווה הציונית של העלייה לארץ. שאול פרבר מצביע על ההבחנה, בהקשר של התחום החינוכי, בין הרב סולובייצ'יק של ניו יורק, ששם הוא עמד בראש ישיבת רבנו יצחק אלחנן של ישיבה-אוניברסיטה, לבין סולובייצ'יק של בוסטון, ששם הוא חי כרב בקהילתו ונדרשו ממנו יכולות וכישורי הנהגה וחינוך אחרים לחלוטין. לטענתו, תרומתו של הרב סולובייצ'יק בתחום החינוך הקהילתי והציוני ממקום ישיבתו בבוסטון חשובה להבנת דמותו המורכבת והשפעתו החינוכית על עיצוב האורתודוקסיה המודרנית. מיכאל צבי נהוראי מציג פער גדול בין המושג 'בעל תשובה' בכתבי סולובייצ'יק לבין מושג זה כפי שהוא מופיע אצל הרמב"ם. נהוראי מצביע על האופק החינוכי כמבהיר חריגה זו אצל סולובייצ'יק, ובכך הוא מדגים את רגישותו של הרב'ד למצב הפסיכולוגי של מאזיניו או למוקד של 'התלמיד' על פי הדגם של שוואב שהוזכר דלעיל. מאמרו של משה סוקולוב מדגים את המעבר מתאוריה למעשה. סוקולוב עוקב אחר עקרונות הגותו היהודית והחינוכית של סולובייצ'יק לאור התיווך של דגמים בפילוסופיה של החינוך ומראה כיצד ניתן ליצור בזיקה אליהם תכנית לימודים בנושא הוראת התפילה. הספר נחתם במאמרה של טובה ליכטנשטיין, בתו של הרב סולובייצ'יק, שהוא מעין אפילוג לקובץ זה. דבריה מתארים מזווית אחרת את חייו וזיקתו לקהילתו ומאפשרים התבוננות נוספת לזיקה שבין חזונו ההגותי של סולובייצ'יק לבין פועלו הלכה למעשה. בד בבד, דבריה מאפשרים הערכה מחודשת של ניתוחים הנעשים על משנתו של סולובייצ'יק.

ככל שספר זה רב היקף, אנו רחוקים מלמצות את מגוון העיונים והמחקרים הדרושים כדי לבחון בחינה יסודית את השפעתו של הרב סולובייצ'יק וגבולותיה. אולם גם אם איננו מסיימים את עריכת הספר מתוך תחושת מיצוי יש כאן סלילת דרך לדיון על דמות של למדן, הוגה ומנהיג יהודי חשוב שהשפיע על עיצובו של אחד הפתרונות היהודיים המרתקים לאתגרי המודרנה.

ספר זה מבקש כאמור להתחקות אחר השפעתו של הרב סולובייצ'יק, אולם טרם שאלנו את השאלה, האם הוא עצמו ביקש להשפיע? דומה שהתשובה לכך ברורה

לכל מי שבא במחיצתו או קרא אף מקצת מכתביו. ביטוי לעמדתו הברורה ניתן למצוא בדברים אלה המצוטטים משמו:

סיפר לי דודי הרב מאיר ברלין, כי פעם שאל את ר' חיים, איש בריסק, מה היא תעודת הרב. ענה ר' חיים ואמר: 'לתבוע עלבונם של גלמודים ועזובים, להגן על כבוד עניים ולהציל עשוק מיד עושקו'. לא ההוראה, לא ההנהגה הפוליטית, אלא התגשמות אידיאלי הצדק הינה עמוד האש של רב ומורה בישראל. התגשמות אידיאלי הצדק היא מילוי תעודת יצירה, שהוטלה על האדם, תיקון עולם במלכות ההלכה וחידוש פני הבריאה.²³

שאיפה גדולה ליצירת שינוי, לתיקון עולם, להשפעה, נשמעת כאן כמו בכל כתביו.

23 אברהם בית דין, פרקים במחשבת הרב, ירושלים תשמ"ד, עמ' 165.